

KATALEPTICKÁ FANTÁZIA V STOICKEJ EPISTEMOLÓGII

ANDREJ KALAŠ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

KALAŠ, A.: Cataleptic Phantasy in Stoic Epistemology
FILOZOFIA 56, 2001, No 6, p. 363

The aim of the paper is to shed light on the concept of cataleptic phantasy, which in Stoic philosophy has been the criterion of true knowledge. On the basis of original texts of Stoic fragments the author points out the specific subjective and objective symptoms of its cataleptical character, distinguishing at the same time strictly between sensory and non-sensory kind of Stoic phantasies. The author shows, that the way from a cataleptic phantasy to a cognitive content is not a straightforward one and that it is the logical meaning that makes it possible. Thus the author inclines clearly to the rationalist interpretation of Stoic epistemology, which, contrary to sensualistic approaches, puts the stress on the importance of non-sensory cataleptic phantasy as the criterion of true knowledge in Stoic Philosophy.

1. Kataleptická fantázia je zmyslového a nezmyslového typu. Povaha jej „kataleptickosti“. Kataleptická fantázia¹ je pre stoikov kritériom pravdivého poznania.² Na mnohých miestach sa v prameňoch spomína, že kataleptická fantázia na rozdiel od akataleptickej je jasná a výrazná (*τρανής καὶ ἔκτυπος*), čo môžeme považovať za akési subjektívne kritérium jej kataleptickosti. Za objektívne kritérium môžeme považovať to, že pochádza z objektu, ktorý reálne jestvuje, a že je vytvorená súhlasne (adekvátne) na základe tohto objektu ako svojej predlohy (*ἀπὸ ὑπάρχοντος κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον*).³ Naopak akataleptická fantázia sa netvorí z objektu, ktorý reálne jestvuje alebo sa z neho tvorí, ale mu nezodpovedá (objektívne kritérium). Takáto fantázia nie je jasná ani výrazná (*μὴ τρανής μηδὲ ἔκτυπος*) (subjektívne kritérium).

*Κριτήριον δὲ τῆς ἀληθείας φασι
τυχαίειν τὴν καταληπτικὴν
φαντασίαν, τοῦτέστι τὴν ἀπὸ
ὑπάρχοντος...*

*Za kritérium pravdy vyhlasujú (práve)⁴
kataleptickú fantáziu, ktorá pochádza
zo skutočne jestvujúcich vecí...*⁵

Diogenes Laertius, VII 54, SVF II 105

*Καταληπτικὴ δὲ ἐστὶν ἢ ἀπὸ
ὑπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον
ἐναπομεγαμμένη καὶ ἐναπεσφ-
ραγισμένη, ὅποια οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ
μὴ ὑπάρχοντος.*

*Kataleptickou je však fantázia, ktorá sa
tvorí podľa niečoho jestvujúceho
a podľa samotného tohto jestvujúceho je
zachytená. Nemohla by totiž vzniknúť na
základe nejestvujúceho.*⁶

Sextus, Adv. math. VII, 242., SVF II 65

Mimoriadne závažnou skutočnosťou, ktorú v týchto charakteristikách kataleptickej fantázie nachádzame, je spomínané "objektívne" kritérium kataleptickej (kognitívnej hodnoty) fantázie. Podľa tohto kritéria kataleptická fantázia je (len?) tá, ktorá sa tvorí na základe skutočného objektu (*ἀπὸ ὑπάρχοντος*) a adekvátnym spôsobom podľa neho (*κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον*). Ak tieto správy necharakterizujú len jeden (zmyslový) typ kataleptickej fantázie, ale kataleptická fantáziu vôbec, potom z nich vyplýva, že kataleptickou fantáziou môže byť len fantázia zmyslového typu a že jej kognitívna hodnota vyplýva z toho, že pochádza zo skutočného objektu, ktorý akoby "verne" zobrazuje. Všetky nezmyslové fantázie by potom boli akataleptické a aj pri kataleptických fantáziách zmyslového typu by sa na ich "kataleptickej" človek so svojím "logickým zmyslom" (tým budeme rozumieť racionálne mohutnosti hegemonika) podieľal len minimálne alebo by sa na nich vôbec nepodieľal. Zredukovať kataleptické fantázie len na fantázie zmyslového typu však predstavuje nebezpečné a nesprávne skĺznutie ku krajne senzualistickým interpretáciám stoickej epistemológie, k čomu sa uchýľuje napr. bádatelka J. Annasová [1].

V nasledujúcom výklade sa pokúsime na jednej strane zo zlomkov ukázať, že kataleptická fantázia je u stoikov tak zmyslového, ako aj nezmyslového typu, na druhej strane poukázať z širšieho hľadiska stoickej epistemológie a logiky na celkovú neutržateľnosť senzualistickej interpretácie stoicizmu. Vyslovíme hypotézu, ktorá sa na pozadí ontologickej paradigmy antickej filozofie pokúsi vysvetliť, prečo sa v prameňoch (dokonca aj u takého spoľahlivého doxografa, akým je *Sextus Empiricus*), tak často objavuje tvrdenie, že kataleptická fantázia (aj nezmyslového typu) vzniká (adekvátnym spôsobom) na základe niečoho skutočného. Napokon ponúkneme azda najplauzibilnejšie vysvetlenie tohto problému v hypotéze, že Sextov a Diogenov výraz *τὸ ὑπάρχειν* sa vzťahuje nielen na telesné entity, ale aj na subsistujúce netelesné lekta (pozri aj pozn. 6).

Skutočnosť, že *katalepsia*⁷ sa podľa stoikov deje jednak pri zmyslovom vnímaní (zmyslových fantáziách), jednak činnosťou rozumu (nezmyslové kataleptické fantázie), nám potvrdzuje v nasledujúcom zlomku *Diogenes Laertius*:

ἡ δὲ κατάληψις γίνεται κατ' αὐτοὺς αἰσθῆσει μὲν λευκῶν καὶ μελάνων καὶ τραχέων καὶ λείων, λόγῳ δὲ τῶν δι' ἀποδείξεως συναγομένων, ὥσπερ τοῦ θεοῦ εἶναι καὶ προνοεῖν τούτους.

Chápanie (katalépsis) sa deje podľa stoikov jednak vnímaním, ako chápeme napríklad biele a čierne, drsné a hladké, jednak činnosťou rozumu ako pri dôkazoch⁸, napríklad že bohovia existujú a starajú sa o svet.

Diogenes Laertius, VII 52, SVF II 84

Aj Cicero v nasledujúcom zlomku akoby zdôvodňoval opodstatnenosť vnútornej

katalepsie s poukázaním na to, že tento druh katalepsie (lat. *comprehensio*) prebieha podobným spôsobom ako katalepsia pri fantáziách zmyslového pôvodu. Dokonca uvádza podobný príklad na poznatok získaný nezmyslovou katalepsiou ako *Diogenes Laertius* v zlomku uvedenom vyššie: tento svet má myseľ, ktorá všetko riadi, hýbe a spravuje (myšlienka prozreteľnosti):

Quamcumque vero sententiam probaverit (scil. Sapiens), eam animo sic comprehensam habebit ut ea, quae sensibus, nec magis adprobabit nunc lucere, quoniam Stoicus est, hunc mundum esse sapientem, habere mentem, quae et se et ipsum fabricata sit et omnia moderetur, moveat, regat.

Akúkoľvek myšlienku múdry schváli, tak ju uchopí duchom tak, ako to, čo uchopuje zmyslami, a nebude o nič menej (viac)⁹ súhlasiť s tým, že teraz je svetlo, ako s tým, keďže je stoik, že tento svet je múdry, obdarený myslou, ktorá vytvorila aj seba, aj svet, že všetko riadi, všetkým hýbe a spravuje všetky veci.

Cicero, Academica priora, II 57, 119, SVF II 92

V nasledujúcom zlomku zasa Cicero naopak hovorí o význame zmyslovej katalepsie pre naše poznanie. Cicero, známy ako tvorca latinskej filozofickej terminológie, tu (podobne ako v predchádzajúcom zlomku) použil pri preklade gréckeho slovesa *καταλαμβάνω* (= *uchopujem, chápem*) latinský ekvivalent *comprehendere*:

...cum vim, quae esset in sensibus, explicabamus, simul illud aperiebatur, comprehendi multa et percipi sensibus, quod fieri sine adsensione non potest.

Keď sme hovorili o sile, ktorá je v zmysloch, ukazovalo sa jasne, že mnohé veci sa uchopujú a vnímajú zmyslami, s čím možno len súhlasiť.¹⁰

Cicero, Academica priora, II 12,37, SVF II 115

Na predchádzajúcich zlomkoch sme ukázali, že kataleptická fantázia je tak zmyslového, ako aj nezmyslového typu. Táto skutočnosť však vyplýva aj z celkového charakteru stoického systému. Ukazuje sa napríklad, že poznanie možných stavov vecí má pre stoikov úplne zásadný význam v ich teórii rozhodovania a slobodného konania. Je však zrejmé, že poznať možné stavy vecí by nebolo vôbec možné, keby sa naše poznanie obmedzovalo len na oblasť bezprostredne prístupnú zmyslom, teda keby boli kataleptické fantázie len jedného, zmyslového typu. Poznanie možných stavov vecí si vyžaduje prinajmenšom taký typ fantázií, u ktorých napriek tomu, že ich jednotlivé "elementy" majú zmyslový pôvod, náš vnútorný logický zmysel (racionálna mohutnosť *hegemonika*) z nich dokáže vytvoriť takú (komplexnú)

fantáziu, ktorá zmyslom prístupná nie je.

Ďalším argumentom v prospech existencie nezmyslových kataleptických fantázií v stoickej epistemológii je skutočnosť, že stoická logika obsahuje mnoho tzv. analytických právd, ktoré sú možné len ako "čisto" racionálny výkon nášho logického zmyslu. Ak tento výkon môžeme vôbec nazvať fantáziou, ide tu najskôr o akýsi zvláštny druh vnútornej nenázornej fantázie, pričom táto "fantázia" nemôže byť zložená zo žiadnych zmyslových elementov, ako to bolo v predchádzajúcom prípade pri poznávaní možných stavov vecí. Príkladom takéhoto typu poznatku, ktorý je produktom racionálnej mohutnosti hegemonika bez „zásahu“ akejkolvek vonkajšej fantázie, je zákon negovania sporu. Logický zmysel tu bez vonkajších „vstupov“ odhaľuje podmienku, ktorá musí byť splnená pri akejkolvek (korektnej) činnosti poznania.

V tejto súvislosti si dovoľujeme uviesť niekoľko názorov významných bádateľov v oblasti stoicizmu. Bádateľka J. Annasová zastáva krajne senzualistickú interpretáciu stoickej epistemológie, keď hovorí, že stoici neoddeľovali zvláštnu oblasť "čistého" myslenia od percepcie, pretože celé myslenie je u nich odvodené zo skúsenosti, prípadne z reflexie tejto skúsenosti ([1], 86). Podľa nášho názoru veľmi zložitú a nepriamočiaru cestu od (zmyslovej) kataleptickej fantázie k *ennoéme* (pochopenému lekton),¹¹ táto bádateľka prakticky úplne neguje nesprávnym stotožnením, podľa ktorého fantázie sú u (rozumných tvorov) zároveň myšlienkami a oblasť percipovania je zároveň aj oblasťou myslenia ([1], 75).

Bádateľ F. H. Sandbach vystupuje proti takejto senzualistickej interpretácii stoicizmu, keď hovorí, že kataleptické fantázie nemôžu mať len zmyslový pôvod, ale musia vzniknúť na základe myšlienkovvej (*mental*) aktivity. Ako príklad uvádza fantáziu, že Slnko je väčšie ako Zem ([13], 86). Na inom mieste tento autor uvádza ako príklad fantázie, ktorá "pramení z mysle" (*stems from the mind*), to, že zatmenie Slnka vzniká jeho zakrytím Mesiacom ([13], 87). Tento autor napriek uvedeným príkladom nezmyslových kataleptických fantázií zastáva akúsi strednú pozíciu medzi senzualistickou a racionalistickou interpretáciou stoickej epistemológie: rozum (či skôr akýsi "logický zmysel") nám umožňuje získať nové *ennoémy* (pochopené lekta), ale na základe toho, čo sme získali prostredníctvom zmyslov ([13], 89, 90). Dodávame, že ide o interpretáciu, ktorá uznáva opodstatnenosť kataleptických fantázií nezmyslového typu, ale s empiristickým dodatkom, že "elementy" týchto fantázií majú zmyslový pôvod.

Napokon uvádzame dve racionalistické interpretácie stoickej epistemológie. Poľská bádateľka I. Dambaska v poznámkach k prekladu diela Sexta Empirika *Proti logikom* o kataleptickej fantázii hovorí: "φαντασία (= fantázia) nie je "zobrazenie", ako to niektorí prekladajú, ale všeobecné "predstavovanie si", uchopenie prezentujúce predmet, ktorý môže byť buď názorný, zmyslový, keď sa stáva vyobrazením (φαντασία αίσθητική, *álogos*), alebo abstraktný, nenázorný, keď sa stáva pojmom (φαντασία λογική - νοήσις)." ([16], 258, pozn. 78) Dodajme, že krajnosť racionalistickej interpretácie stoicizmu tejto poľskej autorky spočíva v tom,

že všetky zmyslové fantázie považuje za nekataleptické (*álogos*), čo sme vyššie vyvrátili na základe pramenného materiálu.

K racionalistickej interpretácii stoickej epistemológie sa prikláňa aj náš autor M. Okál, ktorý v poznámkach k slovenskému výberu stoických zlomkov na margo *kataleptickej* fantázie priznáva, že "bádatelia sa rozchádzajú v tom, či adjektívum kataleptické treba chápať aktívne alebo pasívne." Vzápätí sa však prikláňa k názoru, že "fantázie, ktoré vznikajú zmyslovým popudom, zvonku a náhodou¹², nie sú kataleptické kataleptická fantázia je produktom usudzovania a vedomej vnútornej rozumovej činnosti" ([22], 442, pozn. 13).

Na záver nášho výkladu o povahe kataleptickej fantázie sa pokúsime vysloviť hypotézu, ktorá by zdôvodňovala skutočnosť, že mnohí doxografi (dokonca aj taký objektívny autor ako *Sextos Empirikos*¹³) uvádzajú, že kataleptická fantázia (aj nezmyslového typu) musí pochádzať z objektu, ktorý reálne jestvuje, teda z niečoho skutočného, čo sa "neskreslene" predstavuje poznávajúcemu subjektu. Aetius hovorí, že fantázia nejakým spôsobom referuje na to, čo ju spôsobilo, teda na reálny objekt. Fantázia totiž ukazuje jednak samu seba, jednak to, čo ju vyvolalo:

... φαντασία μὲν οὖν ἐστὶ πάθος ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενον, ἐνδεικνύμενον ἐν αὐτῷ καὶ τὸ πεποιηκός... καὶ (κατὰ) τοῦτο τὸ πάθος εἰπεῖν ἔχομεν, ὅτι ὑπόκειται λευκὸν κινεῖν ἡμᾶς... Εἴρηται δὲ ἡ φαντασία ἀπὸ τοῦ φωτός • καθάπερ γὰρ τὸ φῶς αὐτὸ δείκνυσσι καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἐν αὐτῷ πε-ρεχόμενα, καὶ ἡ φαντασία δείκνυσσι ἑαυτὴν καὶ τὸ πεποιηκός αὐτήν.

... Fantázia je odtlačok (vnútorný stav)¹⁴, ktorý vznikne v duši a ukazuje¹⁵ aj to, čo ho spôsobilo... A prostredníctvom tohto odtlačku (duševného stavu) ([22], pozn. 156) môžeme povedať, že to, čo je pred nami a nás vzrušuje (a na nás pôsobí)¹⁶, je biele... Slovo fantázia súvisí so slovom fós (svetlo). Lebo ako svetlo ukazuje samo seba a aj tie veci, ktoré osvetľuje¹⁷, tak aj fantázia ukazuje samu seba a aj to, čo ju vyvolalo.

Aetius, IV 12,1, SVF II 54

Podľa nášho názoru by sa táto vo svojej podstate naivne realistická schéma poznania dala vysvetliť hypotézou, že stoická epistemológia stojí na pôde tzv. *ontologickej paradigmy* európskeho filozofického myslenia. V rámci nej totiž základom každého pravdivého poznatku (nielen "empirického") musí byť niečo skutočné, reálne existujúce. Pre antiku je totiž príznačný veľmi blízky vzťah pravdy a bytia, od ktorého sa odvodzuje každý pravdivý poznatok. Typickým príkladom prítomnosti ontologickej paradigmy vo filozofii je epikurovská kanonika (= *teória poznania*) [6]. Epikurejská epistemológia (na rozdiel od stoickej však výrazne senzualistická) zdôvodňuje adekvátnosť zmyslového poznania poukázaním na to, že vnem vzniká len na základe niečoho, čo je (mimo nás) skutočné.¹⁸ Ak totiž Epikuros "nerozlišoval medzi tým, keď niekto hovoril, že niečo je pravdivé, a keď

vrať, že niečo jestvuje"¹⁹, všetky vnemy boli pre neho pravdivé a skutočné.²⁰ Podľa nášho názoru podobný "model" myslenia mohol pôsobiť aj v stoickej (na rozdiel od epikureizmu výrazne "racionalistickejšej") teórii poznania alebo aspoň u doxografov, ktorí nám o stoickej epistemológii zanechali svedectvá v podobe tzv. zlomkov stoického učenia. Príkladom uplatnenia *ontologickej paradigmy* - či už v samotnom uvažovaní starých stoikov, alebo aspoň u doxografa Cicerona - je nasledujúci zlomok zdôrazňujúci spätosť poznania a skutočného, pravdy a bytia. Upozornujeme, že táto spätosť nie je v latinskom origináli vyjadrená explicitne, ako ju pretlmočil vo svojom preklade M. Okál (pozri poznámku k prekladu); naopak, skôr sa zdá, že prekladateľ M. Okál hľadel na Ciceronov text už cez prizmu ontologickej paradigmy, ktorá mu umožnila preložiť výraz *falsa* výrazom *nejestvujúce*:

...quaestio autem est adpetitio cognitionis, quaestionis finis inventio. at nemo invenit falsa, nec ea quae incerta permanent, inventa esse possunt, sed cum ea, quae quasi involuta fuerunt, aperta sunt, tum inventa dicuntur.

Skúmanie je túžba (pud)²¹ po poznaní a na jeho konci²² je vynájdenie. A ako nikto nevynájde veci, ktoré nejestvujú (sú nepravdivé)²³, tak nemožno vynájsť ani tie, ktoré ostávajú neisté. Keď sa však odhalia veci, ktoré boli akoby zahalené, hovorí sa, že boli vynájdené.

Cicero, *Academica priora*, II 8,26, SVF II 103

Na záver tejto časti sa pokúsime vysloviť hypotézu, ktorá by mohla zdôvodniť aj bez špekulácií o ontologickej paradigme, prečo v zlomkoch²⁴ tak často nachádzame tvrdenia, že kataleptická fantázia vzniká na základe niečoho skutočného (*ἀπὸ ὑπάρχοντος*). Stoická ontológia totiž rozlišuje objekty telesné a používa pre ich jestvovanie výraz *εἶναι* a entity netelesné, medzi ktorými sú lekta. Pre jestvovanie tohto druhu netelesných entít (pre lekta) však používajú stoici predikáty *ὑφίστασθαι* alebo *ὑπάρχειν* (= „subsistovať“). Prvý z uvedených výrazov označuje vždy subsistenciu netelesných entít, druhý výraz môže však niekedy označovať aj bytie (*εἶναι*) entít telesných. Pre výklad nášho problému je dôležité, že v uvedených zlomkoch charakterizujúce kataleptickú fantáziu nachádzame, že vzniká *ἀπὸ ὑπάρχοντος*. V prípade, že mal doxograf na mysli kataleptickú fantáziu zmyslového typu, výraz *τὸ ὑπάρχον* môže označovať bytie fyzického objektu, z ktorého sa táto fantázia tvorí. V prípade, že mal doxograf na mysli kataleptickú fantáziu nezmyslovú alebo kataleptickú fantáziu vôbec, bude výraz *τὸ ὑπάρχει* označovať netelesné lekton, ktoré kataleptickou fantáziou „uchovejeme“. Upozorňujeme, že vzťah telesnej kataleptickej fantázie (prípadne *ennoémy* - pochopeného lekta - pochádzajúcej z tejto fantázie) k netelesnému lekton bude vzťahom netelesnej korešpondencie, ktorá nie je založená na kauzálnom (fyzickom) pôsobení.

2. Empirické pojmy vychádzajú z kataleptických fantázií zmyslového, neempirické pojmy z kataleptických fantázií nezmyslového typu. V tejto časti sa budeme zaoberať rozdelením stoických pojmov na empirické a neempirické a poukážeme na ich rozdielny pôvod v dvoch typoch kataleptických fantázií. Ukážeme, že prechod od fantázie k *ennoéme* (*pochopenému lektu*)²⁵ je zložitý a umožňuje ho logický zmysel, teda racionálna mohutnosť *hegemonika* ľudskej duše.²⁶

Podľa Aetia delí stoická epistemológia obsahu našej mysle (*ennoémy*, *pochopené lektá*), často označované ako pojmy (*εἴηνοιαι*) vo veľmi širokom význame slova,²⁷ na empirické pojmy, tzv. *prolépseis* (*προλήψεις*)²⁸ a neempirické pojmy (*εἴηνοιαι*, pojmy v užšom²⁹ význame slova). *Prolépseis* vznikajú zatiaľ bližšie neurčeným spôsobom tak, že východiskom ich vzniku sú zmyslové kataleptické fantázie. Dôležité je to, že hoci sa pri tomto ich vzniku (vlastne pri prechode od zmyslovej fantázie k významu) musí nejako uplatňovať³⁰ logický zmysel (racionálna mohutnosť *hegemonika*), jeho úloha je v porovnaní so vznikom neempirických pojmov výrazne menej dôležitá. Doxograf preto môže, azda s trochou nadsádzky, konštatovať, že tieto empirické pojmy sa tvoria *prirodzene* (*φυσικῶς*) a bezprostredným spôsobom (*ἀνεπιτεχνήτως*). Neempirické pojmy (*εἴηνοιαι*, pojmy v užšom význame slova) sa naproti tomu tvoria v tomto zlomku bližšie nešpecifikovaným spôsobom procesom, ktorého východiskom sú kataleptické fantázie nezmyslového typu. Dôležité je to, že tento typ (nezmyslových) pojmov sa už tvorí na základe nášho pozorného učenia (*ἤδη δι' ἡμετέρας διδασκαλίας καὶ ἐπιμελείας*), teda za výraznej (zrejme rozhodujúcej) spoluúčasti nášho logického zmyslu (racionálnej mohutnosti *hegemonika*):

Οἱ Στωϊκοὶ φασιν • ὅταν γεννηθῆ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὡσπερ χάρτην εἰς ἀπογραφὴν • εἰς τοῦτο μίαν ἐκάστην τῶν εἰηνοῶν ἐναπογράφεται. -- Πρῶτος δὲ (ο) τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων. αἰσθανόμενοι γὰρ τινας οἷον λευκοῦ, ἀπελθόντος αὐτοῦ μνήμην ἔχουσιν • ὅταν δὲ ὁμοειδέεις πολλὰ μνήμαι γένηνται, τότε φάμεν εἶναι ἐμπειρίαν • ἐμπειρία γὰρ ἐστὶ τὸ τῶν ὁμοειδῶν φαιτασιῶν πλήθος. --- Τῶν δὲ εἰηνοῶν αἱ μὲν φυσικῶς γίνονται κατὰ τοὺς ἐρημένους

Podľa stoikov keď sa človek narodí, je vedúca časť jeho duše ako list papiera pripravený na popisovanie; do nej sa vpisuje každý jednotlivý pojem³¹ - prvý spôsob zápisu sa deje prostredníctvom zmyslového vnímania. Lebo ak niečo vnímate, napríklad bielu farbu, uchováname si ju v pamäti, aj keď už predmet nevnímame. A keď vznikne veľa podobných spomienok, vtedy vravíme o skúsenosti. Totiž skúsenosť sa utvára³² z množstva podobných fantázií. Jedny pojmy sa tvoria prirodzene podľa tohto spôsobu a bez akejkoľvek metódy

τρόπους καὶ ἀνεπιτεχνήτως, αἱ δὲ ἤδη δι' ἡμετέρας διδασκαλίας καὶ ἐπιμελείας • αὐταὶ μὲν οὖν ἔννοιαὶ καλοῦνται μόνου, ἐκεῖναι δὲ καὶ προλήψεις..

(bezprostredným spôsobom)³³, druhé (už)³⁴ našim bedlivým učením. Len tieto sa nazývajú pojmami, kým prvé anticipáciami (prolepseis) (tieto sa nazývajú len pojmi, kým prvé aj anticipáciami).³⁵

Aetius, IV 11, SVF II 83

Mimoriadne závažnú skutočnosť, že na vzniku pojmu (ἐννοιαί, v širšom význame slova ako akéhokoľvek kognitívneho obsahu mysle, tu *ennoéma* – pochopené lekton, pozn. 36) tak zmyslového (προλήψεις), ako aj nezmyslového (ἐννοιαί, v užšom význame slova) sa rozhodujúcou mierou podieľa logický zmysel, nám dokladá ten istý zlomok v časti nasledujúcej nižšie. Záver tohto zlomku je prekladom autora štúdie, nakoľko táto časť nebola do slovenského výberu stoických zlomkov zaradená:

ἔστι δ' ἐννόημα φάντασμα διανοίας λογικοῦ ζῴου • τὸ γὰρ φάντασμα ἐπειδὴν λογικῇ προσπίπτῃ ψυχῇ, τότε ἐννόημα καλεῖται, εἰληφὸς τοῦνομα παρὰ τοῦ νοῦ. -- Διόπερ τοῖς ἀλόγοις ζῴοις ὅσα προσπίπτει, φαντάσματα μόνου ἐστίν • ὅσα δὲ ἡμῖν καὶ τοῖς θεοῖς, ταῦτα καὶ φαντάσματα κατὰ γένος καὶ ἐννόηματα κατ' εἶδος...

Pojem³⁶ je duševná vidina (vidina mysle)³⁷ mysliaceho (rozumného)³⁸ tvora. Lebo keď vidina vojde do mysliacej (rozumnej)³⁹ duše, volá sa pojem. Toto označenie pochádza z rozumu. Preto všetky vidiny, ktoré dopadnú do (duše) nerozumných tvorov, sa nazývajú len vidinami. Všetky tie, čo však dopadnú do našich duší a do duší bohov, nazývajú sa vidinami podľa rodu a pojmami podľa druhu.

Aetius, IV 11, SVF II 83

V súvislosti s práve citovaným miestom z Aetiovoho zlomku musíme zdôrazniť, že doxograf sa tu jednoznačne stavia na stranu racionalistickej interpretácie stoickej epistemológie, zdôrazňujúcej prevažujúci význam logického zmyslu pri vzniku kognitívnych obsahov našej mysle (ἐννόημα) (pojmov neempirických, ale aj empirických). Naopak, podiel “vonkajšej”, “empirickej” zložky na našom poznaní (dokonca aj v prípade *prolepseis*) je oveľa menej dôležitý. Svedčí o tom skutočnosť, že kognitívne obsahy mysle (ἐννόημα) môžu vzniknúť (presnejšie sú vidinami) len u rozumného tvora. Aetius akoby nám chcel hneď v nasledujúcej časti predstaviť akúsi stoickú teóriu, podľa ktorej všetky fantázie na ceste od objektu k duši sú vidinami (φαντάσματα), pričom len tie z nich, ktoré “dopadnú” (προσπίπτει) do duše rozumných (bohov a rozumných ľudí), sa menia na kognitívne obsahy (ἐννόηματα). Naopak tie, čo dopadli do duše

nerozumných tvorov, zostávajú aj naďalej vidinami. Pripomíname, že vidinu chápu stoici zväčša ako akataleptická fantáziu nezmyslového typu [7]. Tu ju pravdepodobne doxograf chápe ako akataleptickú fantáziu vôbec (zmyslového a nezmyslového typu).

V súvislosti s predchádzajúcim výkladom si dovoľujeme uviesť podľa nás nesprávnu interpretáciu bádateľky J. Annasovej, ktorá vykladá stoickú epistemológiu ako variant veľmi silného empirizmu až senzualizmu. Táto autorka zastáva teóriu, ktorá je presným protikladom teórie, ktorú sme vyložili vyššie na základe Aetiovoho zlomku: všetky fantázie sú vraj na ceste od svojho (vonkajšieho) objektu rovnako “kataleptické” (majú objektívnu kognitívnu hodnotu), keď však vstúpia do (nerozumnej) duše, túto svoju kataleptickosť strácajú v dôsledku nižšej tenzie tejto duše v porovnaní s dušou rozumných ([1], 83). Upozorňujeme, že takáto krajne senzualistická interpretácia stoickej epistemológie nesprávne degraduje, až nihilizuje úlohu poznávacieho subjektu s racionálnymi mohutnosťami jeho duše (logickým zmyslom).

Na záver tejto polemiky, ktorá celkom jednoznačne hovorí v prospech racionalistickej interpretácie stoickej epistemológie⁴⁰, si dovoľujeme uviesť jedno miesto v zlomku od Aetia, ktoré v slovenskom preklade vyznieva ako svedectvo pre vyššie odmietnutú senzualistickú interpretáciu stoickej epistemológie. Zarážajúce pritom je to, že ide o malú časť toho istého Aetiovoho zlomku SVF II 83, na ktorom sme v texte o niečo vyššie dokazovali opodstatnenosť racionalistickej interpretácie stoickej epistemológie:

Ὁ δὲ λόγος, καθ' ὃν προσαγορευόμεθα λογικοὶ ἐκ τῶν προλήψεων συμπληροῦσθαι λέγεται κατὰ τὴν πρώτην ἑβδομάδα.

Rozum, podľa ktorého sa nazývame rozumom obdarenými bytosťami, sa utvára z anticipácií⁴¹ (sa napĺňa z anticipácií) v prvých siedmich rokoch života.

Aetius, IV 11, SVF II 83

Podľa nášho názoru tu ide o nesprávnu filozofickú interpretáciu a následne o nesprávny prekladový ekvivalent výrazu συμπληροῦσθαι. Dvojzväzkový Starogrécko-ruský slovník [4] totiž v danom kontexte pripúšťa dva významy: 1. byť vytváraný z niečoho, 2. byť napĺňaný z niečoho (niečím). Prvý ekvivalent (použil ho M. Okál) však redukuje celý logický zmysel poznávajúceho subjektu na empirické pojmy (*prolepseis*), z ktorých je vraj utváraný, čím sa celá stoická epistemológia neprijateľne redukuje na číry empirizmus až senzualizmu (pozri vyššie). Naopak druhý prekladový ekvivalent takúto interpretáciu nepripúšťa a “dobré” zapadá aj do kontextu celého zlomku, ktorý sa nesie v duchu nami favorizovanej racionalistickej interpretácie stoickej epistemológie. Tej totiž vôbec neodporuje skutočnosť, že myseľ (presnejšie rozum) sa v prvých siedmich rokoch života (v prvej

hebdomade) “napĺňa” zmyslovými obsahmi (presnejšie empirickými pojmami, prolepseis), ktoré nemôže sám zo seba získať.

3. Cesta od fantázie ku kognitívnemu obsahu nie je priamočiara a umožňuje ju logický zmysel. V tejto kapitole sa pokúsime naznačiť možný “mechanizmus” tej časti poznávacieho procesu, v ktorej sa uskutočňuje prechod od kataleptickej fantázie (zmyslovej, nezmyslovej) k pojmu (*ἔννοια*, pojem v najširšom význame). Pojmom v tomto širokom význame sa myslí akýkoľvek kognitívny obsah mysle: pojem dnešnej logiky aj význam výroku. Náš výklad bude pritom skôr “domýšľaním” zachovaných málopočetných miest v prameňoch, ktoré sa len veľmi skromne zmieňujú o tejto časti stoickej epistemológie. Naším cieľom bude však podať najpravdepodobnejšiu predstavu o tvorbe kognitívnych obsahov, ktorá bude konzistentná s ostatnými časťami stoickej filozofie vôbec.

Diogenes Laertius hovorí, že prechod od fantázie ku kognitívnemu obsahu zabezpečuje myslenie (*ἡ διάνοια*), ktoré tento význam dokáže vyjadriť vo forme výroku. Myslením sa tu pravdepodobne chápe logický zmysel (racionálna mohutnosť hegemonika):

προηγείται γὰρ ἡ φαντασία εἴθ' ἡ διάνοια ἐκλαλητικὴ ὑπάρχουσα, ὃ πάσχει ὑπὸ τῆς φαντασίας, τοῦτο ἐκφέρει λόγῳ.

Lebo na prvom mieste⁴² je fantázia, potom nasleduje rozum (myslenie)⁴³, ktorý prostredníctvom⁴⁴ svojej vyjadrovacej schopnosti má za úlohu vyjadriť (vyjadruje)⁴⁵ slovami (rozumom)⁴⁶ to, čo prijíma od fantázie.

Diogenes Laertius, VII, 49, SVF II 52

Ďalšou veľmi “skromnou” správou o úlohe logického zmyslu pri prechode od fantázie ku kognitívnemu obsahu je časť zlomku od Chalcidia:

Intimae vero deliberationis et considerationis proprium cuiusque sensus intelligere passionem et ex iis quae nuntiant colligere quid sit illud, et praesens quidem accipere, absentis autem meminisse, futurum item providere. Definit idem intimam mentis deliberationem sic: intimus est motus animae vis rationabilis.

No je zvláštnou úlohou vnútorného uvažovania spoznať dojem každého zmyslu a z toho, čo oznamujú, zistiť (usúdiť)⁴⁷, čo to je, prijať prítomné, pamätať si minulé a predvídať budúce. Toto vnútorné uvažovanie mysle definuje ako vnútorný pohyb rozumnej sily (racionálnej mohutnosti)⁴⁸ duše.⁴⁹

Chalcidius, Ad Timaeum cp. 220, SVF II 879

Oba uvádzané zlomky hovoria o význame racionálnej mohutnosti duše pri vytváraní akýchkoľvek kognitívnych obsahov mysle. Táto skutočnosť, teda aktívny podiel poznávacieho subjektu s jeho racionálnymi schopnosťami na poznávacom procese, je mimoriadne dôležitá, ak chceme stoickú epistemológiu uchrániť pred rôznymi nesprávnymi empiristickými až senzualistickými interpretáciami. Tie totiž hovoria, že od fantázií ku kognitívnym obsahom vedie veľmi priama a najmä (logickým zmyslom poznávacieho subjektu) nesprostredkovaná cesta. Už niekoľkokrát citovaná J. Annasová dokonca hovorí, že “u ľudí, racionálnych bytostí, sú fantázie, teda spôsoby, akými nás (vonkajšie) veci percepčne zasahujú, zároveň hneď aj myšlienkami, percipovanie je zároveň myslením” ([1], 75).

V nasledujúcom výklade sa pokúsime v duchu stoickej koncepcie vyložiť racionálne procesy, ktoré vedú od fantázií ku kognitívnym obsahom. Nakoľko sa tu nemožno oprieť o takmer nijaký pramenný materiál, naše uvažovanie sa bude snažiť zachovať aspoň hlavné intencie stoickej (vo svojom základe racionalistickej) teórie poznania.

V zlomkoch priamo nenachádzame bližšiu špecifikáciu racionálnych výkonov, ktoré by viedli od fantázií ku kognitívnym obsahom mysle (pojmom v dnešnom význame, ale aj k významom výrokov, *ennoémam*, “pochopeným” lektám). Aetius však opisuje proces, ako vzniká z kataleptickej zmyslovej fantázie empirický pojem (*prolepsis*). Deje sa tak prostredníctvom hromadenia podobných spomienok vďaka pamäti, čo sa nazýva skúsenosťou:

Πρῶτος δὲ (ὁ) τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων. αἰσθανόμενοι γὰρ τινος οἷον λευκοῦ, ἀπελθόντος αὐτοῦ μνήμην ἔχουσιν • ὅταν δὲ ὁμοειδῆς πολλὰ μνῆμαι γέινωται, τότε φάμεν ἔχειν ἐμπειρίαν • ἐμπειρία γὰρ ἐστὶ τὸ τῶν ὁμοειδῶν φαντασιῶν πλῆθος. --- Τῶν δὲ ἐννοιῶν αἱ μὲν φυσικῶς γίνονται κατὰ τοὺς ἐρημιένους τρόπους καὶ ἀνεπιτεχνίτως...

Prvý spôsob zápisu sa deje prostredníctvom zmysloveho vnímania. Lebo ak niečo vnímame, napríklad bielu farbu, uchováname si ju v pamäti, aj keď už predmet nevnímame. A keď vznikne veľa podobných spomienok, vtedy vravíme o skúsenosti. Totiž skúsenosť sa utvára⁵⁰ z množstva podobných fantázií. Jedny pojmy sa tvoria prirodzene podľa tohto spôsobu a bez akejkoľvek metódy (bezprostredným spôsobom).⁵¹

Aetius, IV 11, SVF II 83

V súvislosti s týmto zlomkom len pripomíname, ako sme podrobne vyložili v predchádzajúcej časti našej štúdie, kde je uvedené jeho plné znenie, že výrazy *φυσικῶς* (= prirodzeným spôsobom) a *ἀνεπιτεχνίτως* (= bezprostredným spôsobom) nemožno interpretovať tak, ako keby prechod od zmyslovej kataleptickej fantázie k empirickým pojmom (*prolepseis*) bol proces, na ktorom sa nepodieľa logický zmysel: podľa stoikov totiž dokonca samotnú zmyslovú kataleptickú fantáziu môže mať len racionálny tvor [7]. Uvedené príslovky preto treba chápať tak, že podiel logického zmyslu na tvorbe zmyslových pojmov (napr. pojmu *bielej farby*) je len

značne menší (vždy však reálne prítomný) ako pri tvorbe neempirických pojmov z kateleptických fantázií nezmyslového typu (napr. pri pojme trpaslíka *Pygmaia*, pozri nižšie). Táto interpretácia napokon dobre zapadá do celkového kontextu zlomku, v ktorom sa porovnávajú uvedené dva spôsoby vytvárania pojmov.

Ďalší zlomok nám nehovorí priamo o procesoch, ktoré umožňujú prechod od kateleptických fantázií (tu nezmyslového typu) k neempirickým pojmom, ale skôr opisuje myšlienkové pochody (vlastne racionálne výkony *hegemonika*), ktoré vôbec umožňujú vznik (kateleptických) fantázií nezmyslového typu. Všetko sú to abstraktné myšlienkové operácie: analógia, metafora, skladanie, protiklad. Upozorňujeme na dôležitú skutočnosť, že v zlomku je explicitne použitý výraz *lektion* (τὸ λεκτόν)⁵², čo by mohlo naznačovať skutočnosť, že nejako podobne sa tvoria nielen pojmy typu *Sokrates*, *Tityos*, *Pygmaion*, ktorých príklady sa uvádzajú v zlomku, ale aj významy výrokov:

τῶν - νοουμένων τὰ μὲν κατὰ πε-
ρίπτωσιν ἐνοήθη, τὰ δὲ καθ' ὁ-
μοιότητα, τὰ δὲ κατ' ἀναλογίαν, τὰ
δὲ κατὰ μετάθεσιν, τὰ δὲ κατὰ
σύνθεσιν, τὰ δὲ κατ' ἐναντίωσιν. κατὰ
περίπτωσιν μὲν οὖν ἐνοήθη τὰ
αἰσθητά, καθ' ὁμοιότητα δὲ (τὰ) ἀπό-
τινος παρακειμένου, ὡς Σωκράτης ἀπὸ
τῆς εἰκόνος, κατ' ἀναλογίαν δὲ
αἰζητικῶς μὲν, ὡς ὁ Τίτυος καὶ
Κύκλωψ, μειωτικῶς δὲ, ὡς ὁ Πυγμαίος.
καὶ τὸ κέντρον τῆς γῆς κατ'
ἀναλογίαν ἐνοήθη ἀπὸ τῶν μικροτέρων
σφαιρῶν. κατὰ μετάθεσιν δὲ • οἷον
ὀφθαλμοὶ ἐπὶ τοῦ στήθους • κατὰ
σύνθεσιν δὲ ἐνοήθη Ἴπποκένταυρος •
καὶ κατ' ἐναντίωσιν θάνατος. νοεῖται
δὲ καὶ κατὰ μετάθεσιν τινα, ὡς τὰ
λεκτὰ καὶ ὁ τόπος. Φυσικῶς δὲ νοεῖται
δίκαιόν τι καὶ ἀγαθόν • καὶ κατὰ
στέρησιν, οἷον ἄχειρ.

Z vecí, ktoré sa získavajú myslením,⁵³
jedny vďaka za svoje vymyslenie
bezprostrednému vnímaniu,⁵⁴ druhé
podobnosti, iné analógii, iné zasa
metafore, iné skladaniu a iné
protikladu. Na základe bezprostredného
vnímania sme získali pojmy zmyslových
vecí. Podobnosťou získavame pojmy
vecí, ktoré majú svoj pôvod v niečom,
čo je vedľa nás, napríklad pojem
Sokrata, sa vyvoláva jeho sochou.
Pomocou analógie získavame poznanie
bud' zväčšením, napríklad pojem
*Titya*⁵⁵ a *Kyklopa*, alebo zmenšením,
napríklad pojem *Pygmaia*.⁵⁶ Aj na stred
Zeme sa prišlo analógiou s menšími
gulami. O metaforu ide napríklad, ak sa
hovorí o očiach na prsiach. Zložením
bol vytvorený pojem *hippokentaúra*
a konečne protikladom bol vytvorený
pojem smrti. Pojmy sa tvoria aj akýmsi
prechodom od vecí reálnej
k nevnímateľnej,⁵⁷ napríklad pojmy
výpovedí (významy výrazov, lekta)⁵⁸
a miesta. Od prírody máme pojem
spravodlivosti a dobra. Na základe
zbavenosti sme prišli k pojmu bezruký.

Diogenes Laertius, VII 52, SVF II 87

V súvislosti s týmto zlomkom dodajme, že v ňom uvádzané racionálne výkony sa netýkajú vzniku samotných (neempirických) pojmov z kateleptických fantázií (nezmyslového typu), ako by na prvý pohľad vyplývalo z textu zlomku. Skôr ide o procesy vytvárania samotných kateleptických fantázií nezmyslového typu⁵⁹: napr. fantázia *hippokentaúra* bola vytvorená zložením (κατὰ σύνθεσιν) fantázie koňa a človeka. Pojem *hippokentaúra* potom vznikne z jeho fantázie podobnými racionálnymi postupmi, ako sme to opísali v prípade vzniku pojmu *bielej farby* z fantázie zmyslového typu. (pozri zlomok *SVF II 83* a výklad vyššie).

Pozoruhodné je však na celej veci to, že v origináli sa nehovorí o fantázii *hippokentaúra*, ale ani o jeho pojme: je tu jednoduché konštatovanie, že *hippokentauros* bol získaný myslením (ἐνοήθη Ἴπποκένταυρος) prostredníctvom skladania (κατὰ σύνθεσιν). Keďže však zložením (ešte lepšie azda v prípadoch zmenšenia, zväčšenia, podobnosti) môže vzniknúť len fantázia (nie nenázorný pojem), doxograf tu zjavne hovorí, že kateleptická fantázia (nezmyslová) je akýmsi spôsobom myslená, resp. získavaná myslením (ἐνοήθη). To však opäť posilňuje racionalistickú interpretáciu stoickej epistemológie, podľa ktorej kateleptické fantázie (najmä nezmyslové) sú hlavne a predovšetkým produktom nášho logického zmyslu, racionálnej mohutnosti *hegemonika*. To nás privádza k presvedčeniu, že nezmyslová kateleptická fantázia (najmä jej nenázorný typ) má svojou povahou veľmi blízko k *ennoémam* (kognitívnym obsahom, pochopeným lektám). Otázne je, či medzi týmito fantáziami (kateleptickými nezmyslovými) nájdeme aj fantázie úplne nenázorného charakteru, teda nie fantázie typu *hippokentaúra*, ktorých jednotlivé zložky majú pôvod vo zmyslovom vnímaní, hoci ich náš vnútorný logický zmysel pospájal tak, že im v oblasti skúsenosti nič nezodpovedá. Podľa nášho názoru museli stoici uvažovať aj o spomínaných abstraktných, nenázorných kateleptických "fantáziách", pretože analytické poznatky stoickej logiky (napr. *modus ponens*) nijako nemožno odvodiť zo žiadnej názornej fantázie. Takéto nenázorné nezmyslové fantázie však už nemajú takmer nič spoločné s "fantáziou" v našom ponímaní: ide o (čisté) výkony myslenia, výkony logického zmyslu.

POZNÁMKY

¹Grécky výraz ἡ φαντασία tu prekladáme celkom nezaužívaným spôsobom ako *fantázia*. Slovenský výraz *predstava* totiž nesie v sebe výrazný prvok názornosti: v stoickej teórii však zohrávajú dôležitejšiu úlohu nenázorné *fantázie*, hoci práve o tomto druhu fantázie sa zlomky zmieňujú len veľmi sporadicky.

²Napríklad: *Diogenes Laertius, VII 54, SVF II 105; Sextus, Adversus mathematicos, VII 227-231, SVF II 56*

³Rist ([12], 147-148) uvádza ešte jedno objektívne kritérium kateleptickosti fantázie. V súvislosti s *Karneadovou* kritikou stoickej teórie poznania uvádza, že na rozdiel od skeptickej Akadémie „museli stoici tvrdiť...“, že žiadne dve veci nie sú rovnaké (*Sextus, Adversus mathematicos, VII, 410*)⁴. Rist dôvodi, že sa tým vyhli situácii, keď by vznikali dve

(subjektívne) rovnaké kataleptické fantázie, ale jedna by pochádzala z (fyzicky) existujúcej, druhá z neexistujúcej veci, napr. fantázia skutočného nápoja a nápoja „predstavovaného“ v spánku. V prípade, že by existovali dve totožné vajcia, nebolo by možné odlišiť fantáziu jedného od fantázie druhého. V duchu týchto úvah preto Rist dopĺňa „objektívne“ kritériá kataleptickosti nasledujúcou charakteristikou: kataleptická fantázia je fantázia, ktorá nemôže vzniknúť zo žiadnej inej existujúcej veci okrem tej, z ktorej skutočne vznikla ([12], 148).

⁴Výraz *πυχάνω* znamená v tomto kontexte (práve) *som*. V texte si totiž treba k výrazu *τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν* pridať zamličané podmetové participium *οἶσαν*. Toto participium potom môžeme preložiť určitým slovesom a určité sloveso (u nás infinitív *πυχάνειν*) príslovkou *πράβε*.

⁵Ak nie je uvedené inak, uvádzame slovenský preklad stoických zlomkov od M. Okála (1983), ktorý autor štúdie nezriedka dopĺňa vlastným filozoficko-filologickým komentárom, prípadne navrhuje alternatívne spôsoby prekladu. Prekladovú alternatívu uvádzame spravidla v zátvorkách bezprostredne za miestom v preklade M. Okála, s ktorým autor štúdie takto „polemizuje“.

⁶Uvádzame tu náš návrh prekladu príslušného zlomku, keďže toto miesto nebolo doposiaľ do slovenčiny preložené. Nižšie v texte ukážeme, že konzistentnejší výklad posledných dvoch uvedených zlomkov dostaneme, keď výrazom *τὸ ὑπάρχον* nebudeme v príslušných zlomkoch rozumieť len telesnú entitu (z ktorej sa tvorí zmyslová kataleptická fantázia), ale aj označenie pre substituujúcu (*ὑπάρχειν, ὑφίστασθαι* = „subsistovať“, o bytí netelesných lekt) entitu, ktorou je netelesné lektion, ktoré má ku kataleptickej fantázii vzťah netelesnej korešpondencie. Druhá výkladová alternatíva si však vyžaduje prekladať perfektum participia *ἐναπομεμαγμένη* a *ἐναποσφραγισμένη* menej „materiálnym“ či „mechanickým“ spôsobom: vytvorená, zachytená (namiesto *vtláča sa, zanecháva odtlačok* u M. Okála). Významový posun, ku ktorému sa prikláňa autor práce, pripúšťa pri uvedených výrazoch u Sexta Empirica aj dvojzväzkový *Starogrécko-ruský slovník* [4].

⁷Katalepsia (*κατάληψις* = *pochopenie, chápanie*) je u stoikov *súhlas* (*συγκατάθεσις*) s významom pravdivého výroku, ku ktorému sa dopracoval logický zmysel vychádzajúci z *kataleptickej* fantázie. *Katalepsiou* sa teda naše poznanie rozširuje o nový pravdivý poznatok.

⁸Presnejšie *pri veciach (tvrdeniach), na ktoré sa prišlo dôkazom* (*τῶν δι' ἀποδείξεως συναγομένων*).

⁹Výraz *nec magis adprobabit nunc lucere* navrhujeme radšej prekladať ako *nebude o nič viac súhlasiť, že teraz je svetlo*. Hovorí pre to jedná filozofický kontext zlomku, v ktorom sa Cícero snaží zdôvodniť legitímnosť nezmyslovej katalepsie (príklad s prozreteľnosťou) oproti zmyslovej (poznatok „Teraz je svetlo“), jednak samotný latinský výraz *nec magis* (= *nie viac, nie väčší*).

¹⁰Súhlas (lat. *assensio*, gr. *συγκατάθεσις*) je prijatie významu výroku pochádzajúceho z *kataleptickej* fantázie ako pravdivého v našom poznatkovom systéme.

¹¹Ide tu o akúkoľvek „jednotku“ nášho poznania, ktorou môže byť jednak pojem, ako o ňom hovorí dnešná logika, jednak význam výroku. Prvý spomínaný význam výrazu, ktorý by sme v slovenčine mohli zachytiť ako „pojem v najširšom význame slova“, stoici označovali ako *neúplné lektion*, druhý význam ako *lektion úplné*. V gréckych textoch nachádzame pre takto široko chápaný pojem výrazy *ἡ ἐννοια* alebo *τὸ ἐννοήμα*. Popri preklade navrhovanom M. Okálom (1983) slovenským výrazom *pojem* (pravda, s dodatkom v *najširšom význame slova*) navrhujeme alternatívu v podobe transliterovaného termínu

ennoéma. V zátvorke za týmto výrazom budeme uvádzať výraz *pochopené lektion*, čím chceme zdôrazniť skutočnosť, že v zlomkoch zo stoickej epistemológie sa nehovorí o netelesných logických entitách, ktorými sú *lekta*, ale len o akýchsi ich materiálnych „reprezentáciách“, ktorými sú telesné procesy zmeny tenzie pneumy, ktorá tvorí *hegemonikon* duše človeka.

¹²V mnohých zlomkoch naozaj na miestach, kde by sme očakávali význam gréckeho *κατὰ αἴσθησιν* (= na základe zmyslov), nachádzame výraz *κατὰ περίπτωσιν* (= *vlastne náhodným dopadnutím, náhodou*). (napr. *Diogenes Laertius, VII 52, SVF II 87*). To dáva za pravdu racionalistickým interpretáciám stoicizmu aspoň v tom, že pre stoikov bolo zmyslové vnímanie naozaj akýmsi menejcenným zdrojom poznania, a teda iba niečím „náhodným“. Neskôr v našej štúdií naozaj ukážeme, že zmyslová *katalepsia* má u stoikov pre poznanie menší význam ako nezmyslová.

¹³*Sextus: Adversus mathematicos VII 242., SVF II 65.*

¹⁴Doxograf tu nepoužil výraz *ἡ τύπωσις* inde používaný pre *odtlačok* (tak prekladá M. Okál), ale výraz *τὸ πάθος* (= *bolesť, vzrušenie, duševný stav*), ktorý môžeme preložiť ako *vnútorný stav (duše)*. Tak sa odstránia komplikácie spojené s tzv. odtlačkovou teóriou fantázie (*Kleanthes*), ktorá bola nahradená vyhovujúcou koncepciou fantázie ako zmeny (tenzie pneumy duše) (*Zenon, Chrysippos*).

¹⁵Presnejšie *ukazuje v tom istom (sc. duševnom stave) (ἐνδεικνύμενον ἐν αὐτῷ)*.

¹⁶Výraz *vzrušuje* (preklad M. Okála) je podľa nášho názoru príliš emocionálny a nezodpovedá ani originálu (*κινεῖν ἡμᾶς* = „*hybajúce*“ nami, *pôsobiacie na nás*).

¹⁷Výraz *τὰ ἄλλα τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα* znamená aj *ostatné veci, ktoré sa v ňom (svetle) nachádzajú*. M. Okál použil celkom oprávnenne voľnejší výraz *ktoré osvetľuje*.

¹⁸*Sextus Empiricus, Adversus dogmaticos, II 63.*

¹⁹*Sextus Empiricus, Adversus dogmaticos, II 9.*

²⁰*Sextus Empiricus, Adversus dogmaticos, II 9.*

²¹V latinskom origináli nachádzame *adpetitio*, čo je „technický“ termín v stoickej epistemológii, ako aj v teórii rozhodovania a (slobodného) konania zaužívané prekladané ako *puđ* (gr. *ἡ ὁρμή*). Práve tento zlomok nám umožňuje identifikovať ten istý pojem puđu v oblasti poznania, rozhodovania (slobodného) konania.

²²T.j. *na konci skúmania (quaestionis finis)*.

²³M. Okál tu použil výraz *nejestvujú*, zrejme vzhľadom na kontext, ktorý hovorí o vynachádzaní, objavovaní (*inventio*) alebo skôr odhaľovaní (*aperire*) niečoho (zrejme skutočného, *jestvujúceho*), čo bolo prv zahalené (*involuta fuerunt*). Latinský výraz *falsa* (= *lživé, nepravdivé, vymyslené*) však takýto preklad nedovoľuje.

²⁴Napr.: *Diogenes Laertius, VII 54, SVF II 105; Diogenes Laertius, VII 46, SVF II 53; Sextus: Adversus mathematicos VII 242, SVF II 65.*

²⁵Pozri pozn. 11.

²⁶Pripomíname, že všetky poznávacie tu opisované procesy majú telesnú povahu. Ich vzťah k lektám má povahu vzťahu netelesnej korešpondencie.

²⁷V tomto najširšom význame tohto termínu budú zahrnuté nielen pojmy (v našom chápaní), ale aj významy deskriptívnych, ako aj preskriptívnych výrokov (prvé hovoria o tom, čo je, druhé o tom, čo má byť). Takéto široké chápanie pojmu (*ἐννοια, ἐννοήμα*) sa bližšie k tomu, čo je v stoickej logike označované ako *lektion* (*τὸ λεκτόν*). Lekta sú u stoikov netelesnou ríšou významov, ktorá je ontologicky (nie epistemologicky) takmer zhodná s platónskou ríšou ideí.

Spomínanému približovaniu významov výrazov *pojmem* (v širokom chápaní) a *lekton* by nasvedčovala skutočnosť, ktorú spomína J. Annasová [1], že stoici delili lekta na úplné (významy výrokov) a neúplné (časti významov výrokov, naše "pojmy"). Stále však treba mať na pamäti, že stoická náuka o poznaní, ako sa ňou zaoberáme v tejto štúdii, neskúma (netelesné) lekta, ale ennoémy (pochopené lektá), ktoré sú ich materiálnymi korelátmi v telesných poznávacích procesoch hegemonika.

²⁸Etymológia výrazu ἡ πρόληψις (lat. *anticipatio*) by mohla naznačovať buď zmyslový pôvod (*uchopenie toho, čo je pred nami*: πρό = pred, miestne, λαμβάνω = beriem, alebo vrozenosť (pojem nadobudnutý pred (πρό = pred, časovo) narodením. Obsiahly dvojvázkový *Starogrécko-ruský slovník* [4] pripúšťa u stoikov dokonca obe možnosti zároveň: prolepseis sú vrozené, ale "aktivované" až zmyslovou skúsenosťou. Nakoľko zlomky sú tu veľmi nejednotné, v našom výklade sa budeme držať prvého spomenutého významu tohoto pojmu, čo nám umožní rekonštruovať (jednu z možných?) pomerne konzistentnú interpretáciu stoickej epistemológie.

²⁹Zahrnujú však aj významy výrokov. To isté platí aj o *prollepseis*: tieto sú významami (vlastne lektami), do ktorých patria jednak *nekompletné lekta* (bez pravdivostnej hodnôt, naše "pojmy") jednak *kompletné lektá* (významy výrokov s pravdivostnou hodnotou). Hoci sa v tomto zlomku príklady na v poradí druhý typ *prolepseis* nenachádzajú, príklady takéhoto typu nachádzame v iných zlomkoch.

³⁰Pripomíname, že dokonca aj samotná zmyslová kataleptická fantázia môže vzniknúť len vtedy, ak sa na nej (aktívne) spolupodieľa poznávajúci subjekt svojím logickým zmyslom, teda len v prípade rozumného tvora [7].

³¹V zlomkoch pomerne často spomínaná myšlienka, že ľudská duša je pri narodení ako *tabula rasa*, nemôže byť základom senzualistických interpretácií stoickej epistemológie. Samotný autor tohto zlomku totiž hneď v nasledujúcom texte hovorí, že tento zápis sa deje dvojako: nielen vonku, ale aj "zvnútra", teda prostredníctvom nezmyslovej kataleptickej fantázie, na ktorej sa prevažujúcou mierou podieľa náš logický zmysel (racionálna mohutnosť *hegemonika*). Pozri tiež výklad nižšie.

³²Presnejšie: *Skúsenosť totiž je množstvo podobných fantázií (ἐμπειρία γάρ ἐστι τὸ τῶν ὁμοειδῶν φαντασιῶν πλῆθος).*

³³Okálov preklad výrazu ἀνεπιτελήτως ekvivalentom *bez akejkoľvek metódy* by mohol zväzdať k nesprávnej interpretácii zmyslovej fantázie, ktorá je východiskom pre *prollepseis*, ako fantázie nekataleptického typu. Preto navrhujeme uvedený výraz prekladať alternatívnym ekvivalentom *bezprostredným spôsobom* (*Starogrécko-ruský slovník* [4]) uvádza dva významy: 1. *neumelecky*, "netechnicky", 2. *neodvodeným, bezprostredným spôsobom*). Takto pomerne dobre vyjadríme prijateľnú skutočnosť, že pri empirických pojmoch je cesta od fantázie (zmysloveho typu) k pojmu oveľa kratšia a menej sa pri nej uplatňuje logický zmysel (racionálna mohutnosť *hegemonika*) ako v prípade neempirických pojmov.

³⁴Výraz ἦδη možno preložiť ekvivalentom *už*, čím sa podľa nášho názoru lepšie zdôrazní protiklad medzi uvádzanými dvoma spôsobmi vytvárania pojmov.

³⁵Vzhľadom na skutočnosť, že v zlomku sa hovorí o dvoch spôsoboch vzniku *ἐννοια* („zmyslovom a nezmyslovom – „logickom“), navrhujeme upraviť preklad M. Okála do podoby uvedenej v zátvorkách. Z našej interpretácie a následného prekladu vyplýva, že *ἐννοια* je jednak generický pojem pre pojem vôbec, jednak označuje pojem neempirický (*ἐννοια* v užšom význame slova). Ak k tomuto termínu pripojíme atribút πρόληψις, dostávame označenie

pre empirický pojem.

³⁶Treba tu upozorniť, že v origináli nie je *ἐννοια*, ale *ἐνόημα* (= *myšlienka, myslenie* podľa [4]). Ak však budeme význam tohto výrazu chápať ako akýkoľvek kognitívny obsah mysle, môžeme ho prekladať ako *pojmem* (*ἐννοια, pojem* v najširšom význame slova, "pochopené" lekton). Výraz *ἐνόημα* je použitý aj na všetkých ostatných miestach citovanej časti, kde je v slovenčine výraz *pojmem*.

³⁷Podľa nášho názoru gréckemu substantívu ἡ διάνοια lepšie v slovenčine zodpovedá substantívum *myslenie* ako príliš vágne adjektívum *duševný* (preklad M. Okála). Pri použití prvej prekladovej alternatívy sa totiž zachováva filozofická intencia daného miesta: snaha zdôrazniť, že na vzniku pojmu (akéhokoľvek kognitívneho obsahu mysle) sa prevažujúcou mierou podieľa logický zmysel (racionálna mohutnosť *hegemonika*), čo výrazne svedčí pre racionalistickú interpretáciu stoickej epistemológie. Na volitívny aspekt termínu ἡ διάνοια upozorňuje Rist ([12], 233), keď pripomína, že Cicero (Rep. I 47) ho prekladá latinským *voluntas* (*vôľa, zámer*). To bude mať zásadný význam pre stoickú teóriu slobodného rozhodovania a konania.

³⁸Adjektívum λογικός je takmer technický termín v stoickej filozofii vôbec, preto je podľa nášho názoru lepšie prekladať ho viac ustáleným ekvivalentom *rozumný*.

³⁹Pozri predchádzajúcu poznámku.

⁴⁰Pravda, nemyslíme tým niektoré jej "krajné" podoby (napr. M. Okál, 1984; pozri vyššie), ktoré odmietajú kataleptickú fantáziu zmysloveho typu.

⁴¹Pozri výklad nižšie.

⁴²Výraz προηέται (= *ide vpredu, postupuje napred*) a filozofický kontext stoickej náuky o poznaní nás upozorňuje, že výrazom *na prvom mieste* nemožno chápať význam „čo do dôležitosti“, ale skôr „čo do časového poradia“, resp. smeru postupu zmeny tenzie pneumy od zmysloveho orgánu k hegemoniku.

⁴³V origináli nachádzame výraz ἡ διάνοια, ktorý sa zaužívaným spôsobom zvykne prekladať výrazom *myslenie*. Jeho významová blízkosť s *rozumom* (preklad M. Okála, 1984), resp. logickým zmyslom (racionálnou mohutnosťou *hegemonika*) má však pre našu interpretáciu zlomku kľúčový význam.

⁴⁴Výraz ἐκκλητική ὑπάρχουσα chápal M. Okál (napokon veľmi oprávnene) ako podmetové doplnkové participium s významom dôvodovým k podmetu ἡ διάνοια. Toto miesto by sme preto mohli prekladať (azda výraznejším spôsobom) aj vedľajšou vetou: ...*myslenie, pretože má vyjadrovaciu schopnosť, vyjadruje slovami (rozumom)*...

⁴⁵Výraz ἐκφέρει je podľa nášho názoru lepšie prekladať slovom *vyjadruje*. Okálov preklad totiž vyjadruje význam, ktorý grécky text nepripúšťa. V krajnom prípade by mohol tvar ἐκφέρει vyjadrovať tzv. prézent snahový (*de conatu*) (= *chce, snaží sa vyjadriť*). A. Kolář prekladá uvedené miesto nasledovne: (*Rozum dáva najevo slovy*... [3], 272.)

⁴⁶Výraz λόγῳ je úplne prípustné preložiť aj slovom *rozumom*, čím by sa len zdôraznila racionalistická intencia daného zlomku.

⁴⁷Pre výraz *colligere* tu navrhujeme slovenský ekvivalent *usúdiť*, čím sa azda viac zdôrazní, že ide o racionálny výkon logického zmyslu (racionálnej mohutnosti *hegemonika*).

⁴⁸*Vis rationabilis* možno chápať ako označenie pre časť duše (*hegemonikon*), ktorej funkciou je racionálna schopnosť (mohutnosť). Preto navrhujeme preklad *racionálna mohutnosť*.

⁴⁹Uvedenú definíciu možno takto preložiť len za predpokladu, že výraz *vis* je

neklasický genitív singuláru. V klasickej latinčine má totiž slovo *vis* (= *sila, mohutnosť*) v singulári len tri pády: *vis* (Nom.), *vim* (Acc.), *vi* (Abl.).

⁵⁰Pozri. pozn. 32.

⁵¹Pozri. pozn. 32.

⁵²Stoici totiž delili *lekta* na kompletne (významy výrokov majúce pravdivosťnú hodnotu) a nekompletne (časti významov výrokov, "pojmy" v našom význame slova).

⁵³Výraz *τὰ νοούμενα* (= *veci získavané myslením*) zahrnuje podľa bezprostredne nasledujúceho rozdelenia jednak skúsenostné kognitívne obsahy (= *prolépseis*), jednak tie, ktoré sú získané opísanými racionálnymi výkonmi duše (*neempirické pojmy, έννοιαι*) (pozri. kap.2). To iba posilňuje racionalistickú interpretáciu stoickej epistemológie, podľa ktorej aj skúsenostné poznatky si vyžadujú pre svoj vznik rozhodujúci podiel racionálnej mohutnosti *hegemonika*.

⁵⁴V origináli je použitý výraz *κατὰ περίπτωσιν* (= *náhodou, náhodným dopadnutím*), ktorý ani v jednom z nám známych slovníkoch neoznačuje (bezprostredné) vnímanie. Napriek tomu sa však prikláňame k prekladu *M. Okála* (1983), pretože zmyslová percepcia bola naozaj pre stoikov akýmsi menejcenným poznaním prichádzajúcim zvonku ako čosi bez "poriadku" a plné "náhody". Až logický zmysel poznávajúceho subjektu dáva percepcii kognitívnu hodnotu. Prekladový ekvivalent "náhodou" tu nemožno použiť aj preto, že obe skupiny entít patria k *veciam získavaným myslením* (*τὰ νοούμενα*): myslenie, racionálny výkon sú totiž u Stoikov väčšinou v ostrom protiklade k *náhode*. (O náhode, nevyhnutnosti a determinizme v antickej filozofii pozri: [6] *A. Kolář* prekladá výraz *κατὰ περίπτωσιν* českým ekvivalentom *podle nahodilosti* ([3], 273) .

⁵⁵*Tityos*, syn Gaie, obor.

⁵⁶*Pygmaiovia*, rod trpaslíkov na brehu Okeana.

⁵⁷Výrazu *od veci realnej k nevnímateľnej* v gréckom texte nič nezodpovedá. *A. Kolář* príslušné miesto prekladá takto: *Myslíme však tiež podľa pravidla prechodu, tak např. vzniká pojem výrazu a místa.*

⁵⁸Výraz *τὰ λεκτὰ* navrhujeme prekladať buď ako *lekta* (technický výraz stoický), alebo menej vhodne ako *významy výrazov*. Okálov preklad *pojmy výpovedí* sa nám nezdá vhodný, lebo lektami sú nielen významy propozícií, ale aj pojmy v dnešnom chápaní logiky.

⁵⁹Ukazuje sa však, že nezmyslové kataleptické fantázie majú svojou povahou už veľmi blízko k *ennoémam* (*έννοιαι, έννοήματα* pre pojmy v širokom význame, kognitívne obsahy), hoci tento „prechod“ stále zabezpečuje logický zmysel. Pri nezmyslových kataleptických fantáziách nenázorného typu, ktoré sú „čistým“ produktom logického zmyslu, sa táto dištinkcia stráca úplne.

LITERATÚRA

- [1] ANNAS, J.: *Hellenistic Philosophy of Mind*. University of California Press 1992.
- [2] CICERO: *On fate (De Fato)*. Úvod, preklad, pozn. R. W. Sharples, Warminster 1991.
- [3] DÍOGENES LAERTIOS: *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. Prel. A. Kolář, Pelhřimov 1995.

- [4] *Drevnegréčesko-russkij slovar*. Zostavil I. CH. DVORECKIJ. 2 zväzky, Moskva 1958.
- [5] GAHÉR, F.: "Princípy stoickej fyziky I". In: *Organon F*, roč. IV, č. 3.
- [6] KALAŠ, A.: "Nevyhnutnosť, náhoda, možnosť a slobodná vôľa v kontexte Epikurovej (praktickej) filozofie". In: *Organon F*, roč. VII, č. 1.
- [7] KALAŠ, A.: "Elementy stoickej epistemológie". In: *Filozofia*, roč. 55, 2000, č. 4.
- [8] *Latinsko-český slovník*. Zostavili J. PRAŽÁK, FR. NOVOTNÝ, J. SEDLÁČEK. Praha 1938.
- [9] LONG, A. A., SEDLEY, D. N.: *The Hellenistic Philosophers*. Cambridge University Press 1987.
- [10] LEPAŘ, F.: *Nehomérovský slovník řeckočeský*. Mladá Boleslav 1892.
- [11] NIEDERLE, J., NIEDERLE, V., VARCL, L.: *Mluvnice jazyka řeckého*. Praha, Scriptum 1993.
- [12] RIST, M. J.: *Stoická filosofie*. Praha, Oikúmené 1998.
- [13] SANDBACH, F. H.: *The Stoics*. London, Gerald Duckworth 1994.
- [14] SCHREVELL, C.: *Lexicon manuale graeco-latinum*. Vienna 1822.
- [15] SEXTUS EMPIRICUS: *Against the Logicians*. Preložil R. G. Bury. Cambridge, Loeb Classical Library 1983.
- [16] SEXTUS EMPIRYKUS: *Przeciw logikom*. Prel. I. Damska. Warszawa, PWN 1970.
- [17] *Slovník antické kultury*. Kolektív autorov. Sloboda 1974.
- [18] *Stoicorum veterum fragmenta, collegit Ioannes ab Arnim, Lipsiae in aedibus B. G. TEUBNERI 1921-1923*.
- [19] ŠPAŇÁR, J., HRABOVSKÝ, J.: *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*. Bratislava SPN 1987.
- [20] PRACH, V.: *Řecko-český slovník*. Praha, Vyšehrad 1998.
- [21] *Predsokratici a Platón. Antológia z diel filozofov*. Zostavil J. MARTINKA Bratislava, Epoque 1970.
- [22] *Zlomky starých stoikov*. Prel. M. OKÁL, Pravda 1983.
- [23] ZAMAROVSKÝ, V.: *Bohovia a hrdinovia antických báji*. Bratislava, Mladé letá 1969.

Andrej Kalaš

Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK

Šafárikovo nám. 6

818 06 Bratislava

SR